

રતિલાલ 'અનિલ'ની ગઝલોમાં ભાષાશૈલી

વિજય નાડિયા

સાહિત્યનું ઉપાદાન છે શબ્દ - વધારે સારી રીતે કહીએ તો અર્થ પ્રતિપાદક શબ્દ. બીજી રીતે કહીએ તો સાહિત્યકાર પોતાનો અનુભવ ભાષાના માધ્યમ દ્વારા કલાકૃતિમાં અભિવ્યક્ત કરે છે. પ્રત્યેક કલાના સર્જનમાં તેનું ઉપાદાન મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. સ્થાપત્યકલાના સર્જનમાં સ્થપિત પથ્થર, ઈંટ, ચૂનો, કે સિમેન્ટ વગેરે ઉપાધનનો ઉપયોગ કરે છે. આ ઉપાધન વધારે ભૌતિક સ્થૂળ હોવાને લીધે એમાં ભાવની ગતિશીલતા, અર્થની સૂક્ષ્મતા કે વ્યંજના કે જીવન રજૂ કરવાનું કામ દુષ્કર થઈ પડે છે. ચિત્રનું ઉપાધન ફલક, રેખા, રંગ, પીંછી વગેરે છે. પણ ફલકની ચપાટી અને મર્યાદાને કારણે સઘળાં પ્રસંગોનું ગતિયુક્ત નિરૂપણ કરવાને બદલે કોઈ એક પ્રસંગ કે સ્થિતિ પસંદ કરીને તેનું આલેખન થતું હોય છે. સતત બનતા યુગલક્ષી બનાવોની હારમાળા, પ્રજાજીવનની આંતરપ્રવૃત્તિઓના સૂક્ષ્મ આલેખન સાથે રજૂ કરવાનું કામ ચિત્રકલા માટે તેના માધ્યમની મર્યાદાને કારણે મુશ્કેલ બની જાય છે. સાહિત્યમાં આ કદાચ વિશેષ સાહજિક રીતે અને સફળ રીતે થઈ શકે.

અલબત્ત, ભાષાનું આ માધ્યમ પણ કવિની ઊર્મિ પ્રાણિત અનુભૂતિ કે માનસિક ચૈતન્યને પૂરેપૂરું વ્યક્ત કરી શકે એટલું ગજું કોઈ પણ ભાષામાં હોઈ શકે નહિ. આમ છતાં બીજી કલાનાં ઉપાધનો કરતાં આ ઉપાધનની મર્યાદા ઓછી છે. વિવિધ અને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અર્થોને પ્રગટ કરવાની ભાષાની સમતા અનેક ગણી છે, અને તેની આ ક્ષમતાને તેનો અસાધારણ કુશળતાથી તે ઉપયોગ કરી જાણે છે.

કવિ પોતાની અનુભૂતિને સાહિત્યકૃતિમાં અભિવ્યક્ત કરે છે. પણ અનુભવ કોઈ ભાષામાં

થયો હોતો નથી. એટલે એને વ્યક્ત કરવા કવિએ પ્રતીકોનો આશ્રય લેવો પડે છે. અનુભવને પ્રતીકથી રજૂ કરવાની ભાષાની શક્તિનો આધાર કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરવાની તેની શક્તિ ઉપર નિર્ભર છે. કારણ મૂળ અનુભવ ભાવકના ચિત્તમાં કલ્પનારૂપે જ પહોંચાડી શકાય એમ હોય છે. અલબત્ત માનવીની કલ્પનાશક્તિને ઉત્તેજવાની ભાષાની શક્તિ અસાધારણ છે.

વળી જગતના પદાર્થો છે અને અનુભવનો અમર્યાદિત છે. આ સર્વ પદાર્થો અને અનુભવોને વ્યક્ત કરવા માટે વપરાતા શબ્દો તો મર્યાદિત જ છે. આથી ભાષા મર્યાદિત શબ્દોની બનેલી હોવાથી એકના એક શબ્દને આપણે નવા નવા સંદર્ભમાં પ્રયોજી નવા-નવા સૂક્ષ્માતિ સૂક્ષ્મ અર્થો વ્યક્ત કરીએ છીએ. આ માટે સાહિત્યકારે ભાષાને પ્રતીકાત્મક રીતે યોજવી જ પડે. સાહિત્યકાર વ્યક્ત કરેલો ભાવ ભાવકને સમજાય એટલું જ બસ નથી, પણ આ ભાવમાં રહેલી ચારુતા અને આહલાદકતા પણ અનુભવાય તે જરૂરી છે. આથી સાહિત્યની ભાષા પ્રતીકમય હોવા ઉપરાંત ઓછેવત્તે અંશે વ્યંજનાત્મક પણ હોય છે. વળી ભાષાના શબ્દને અવાજ પણ હોય છે. આમ તો અવાજ કે નાદ એ સંગીતનું ઉપાધન છે. પણ સંગીતમાં નાદ અર્થવિહીન છે જ્યારે સાહિત્યમાં નાદ અર્થયુક્ત બનીને આવતો હોય છે. આથી કવિ જે શબ્દો પ્રયોજે છે તે શબ્દોમાં રહેલા નાદ-તત્ત્વમાં રહેલા લયની ખુબીઓનો પણ સૌંદર્ય નિર્માણ માટે લાભ લે છે. એ જાણીતી પંક્તિમાં લયનું પણ એક આગવું સૌંદર્ય અનુભવાય છે. અને તેથી જ મહાન સાહિત્યકારો ભાષાના આ માધ્યમ પાસેથી અસાધારણ કામ લે છે.

રતિલાલ 'અનિલ'ની ગઝલોમાં રહેલી ભાષા વિશે વાત કરીએ તો તેમણે વિવિધ ભાષાઓનું ઉપયોગ કર્યો છે. તેમની ભાષા સંસ્કૃત તત્સમ અને તદ્ભવ એમ ત્રણેય સ્વરૂપમાં આલેખાયેલી જોવા મળે છે. ઇંદોના માપને સાચવવા જતાં કેટલીક જગ્યાએ કઠિન ભાષા પ્રયોગ પણ થયેલો જોવા મળે છે. જોકે તેમના ભાષાશૈલીનો અભ્યાસ કરતાં તેમની વિરૂપતાનો ખ્યાલ આવે છે. તેમને તેમની ગઝલોમાં અંગ્રેજી, હિંદી, ઉર્દૂ, ફારસી, સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. જેના ઉદાહરણો અહિંયા નોંધવામાં આવ્યા છે.

અંગ્રેજી

માણસની આ માંગ અજબ છે,
એપોઈન્ટમેન્ટે મળતા માણસ ! 'અલવિદા' પૃ-૪૮
ચાંદને સૂરજની છે આ તો મજલ,
માઈલસ્ટોનો તો ગયા છે ક્યારના ! 'અલવિદા' પૃ-૬૦
હું તો વમળના કેન્દ્રને પણ જોઈ શકું છું,
ફુલસ્ટોપ જેમ એમાંથી થોભી શકાય ના ! 'અલવિદા' પૃ-૬૫
કરી અસ્તિત્વની મેં ખોજ ત્યારે,
હું મસ્ટરબુકમાં મુજને મળ્યો છું ! 'અલવિદા' પૃ-૧૦૫
હું તડકાના કેન્વાસે ચીતરું છું કોયલ,
ઘણું કામ એવું, ફરજ થઈ ગયું છે. 'રસ્તો' પૃ-૧૨૦

હિન્દી

૧. 'હું' થી ધપીને બે જ કદમ 'હે' તરફ ગયો,
રાજી થઈ થઈને ભૂંઠો રે તરફ ગયો ! 'અલવિદા' પૃ-૮૪
૨. હરેક દિન, હરેક રાત ઈન્તેજાર કરો,
સમય, સમય ન રહે, એવો એકરાર કરો !
'અલવિદા' પૃ-૩૮
હોત મૂગો તો 'અનિલ' પાગલ થતે,
એટલે તો જાત સાથે બોલવું ! 'અલવિદા' પૃ-૧૧૭

અરબી/ફારસી/ઉર્દૂ

ફરતી નજર ઠરે છે સદા એક ફૂલ પર,

ખાનાબદોશનેય વતન હોય છે ખરું ! 'રસ્તો' પૃ-૯૬
જવા દો જન્મતોની ડૂરને ફરાર કરો !
ચમન છે આપણું તો આપણી બહાર કરો !
'અલવિદા' પૃ-૩૫
હૃદય આજ ધબકે છે નક્ષત્ર જેવું,
શમ્મા જાય સમજી, બીજું નૂર પણ છે ! 'અલવિદા' પૃ-૬૧
ઉજળો જ દિવસ અને ઉજમાળું ખ્વાબ છે,
લ્યો આફતાબના દિવસમાં માહતાબ છે !
'અલવિદા' પૃ-૮૦
માણસ ગયો તો બંદીખાને બાળકૃષ્ણ પાસ,
એના કલમ ગયા મહી કોઈ કફસ સુધી. 'અલવિદા' પૃ-૧૩૩

ગાણિતીક રચના

આભમાં તો કોઈ ભૂમિતિ નથી,
ન્યાસમાં શું, શું વળી વિન્યાસમાં ! 'અલવિદા' પૃ-૪
પૃથ્વીને તોળતો રહેલ દાંત છે ખરો !
બાહુવિહોણો કોઈ તો બળવંત છે ખરો ! 'અલવિદા' પૃ-૧૦૨

રતિલાલ 'અનિલ' ની ગઝલોમાં ભાષાની વિવિધતા જોવા મળે છે. તેમની ગઝલોમાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિન્દી, અરબી, ફારસી, ઉર્દૂ વગેરે ભાષાઓના શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો છે. તેમના શબ્દોમાં વૈવિધ્ય તથા માર્મિકતા જોવા મળે છે. આમ, અનિલની ગઝલોમાં ભાષાનું વૈવિધ્ય બેનમૂન છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. 'ડમરો અને તુલસી', રતિલાલ 'અનિલ'
૨. 'ચાંદરણા', સંપા. શરીફા વીજળીવાળા